

BOÉR MÁTÉ

„De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a *Somnium Scipionis* két magyar változata

Cum in Africam venissem

1782-ben a marosvásárhelyi kollégium professzorának, Kovásznai Sándornak két fordításkötete is megjelenik. Az egyik (*Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a' másik Terentiusból fordított Magyarra Kovásznai Sándor által*) preklasszikus latin komédiák, a másik (a beszédes című *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Catoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a' Scipio Álma*) négy Cicero-munka, köztük a *De Re Publica Somnium Scipionis* címen ismert hatodik könyvének fordítását tartalmazza. Ugyanezt a munkát 1818 körül Kazinczy Ferenc is lefordítja; talán ismerte a Kovásznai-féle változatot, talán nem, de magát Kovásznait bizonyosan ismerte, méghozzá (egyebek mellett) éppen Cicero *De officiis*ének lefordítójaként. A két kortárs, de különböző nemzedékekhez tartozó szerző szemléletmódja nem egy tekintetben különbözött – a továbbiakban ezt szem előtt tartva helyezem egymás mellé a két *Somnium*-fordítást és a két szöveg mögött meghúzódó (ismert vagy feltételezhető) fordítói koncepciókat egyaránt.

1. Előjáróban

Kovásznai Cicero-fordításait a Kazinczy-féle *Somnium*mal nem csupán azért érdemes összevetni, mivel fordítástörténeti szempontból sem mellékes, hogy miképpen viszonyulnak egymáshoz azok az elv(rendszer)ek és elképzelések, illetve célok, amelyek mentén, illetve amelyek érdekében a korszak szerzői az antik auktorok munkáit lefordították (illetőleg ezen munkák lefordítása mellett döntöttek), hanem abból az okból kifolyólag is, hogy a klasszikusokat fordító Kovásznai (bizonyos értelemben nem elhanyagolható fordítástörténeti jelentőséggel bíró) munkáinak teljes körű dekanonizálódásához úgy tűnik, jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy Kazinczy és körei nem voltak kifejezetten kedvező véleménnyel Kovásznai fordításainak minőségéről. Ezzel pedig egy olyan értékelő hagyományt alapoztak meg, amely a későbbiekben is meghatározta a Kovásznai-recepció milyenségét. „Híres ember vala, 's tudott deákul; de így kell e fordítani Cicerót?”¹ – kérdezi a *De officiis* Kovásznai-féle változatát olvasva Kazin-

1 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 663.

czy a *Pályám emlékezete* egyik változatában. A Kovásznaival kiemeltebben foglalkozó kevesek egyike, a vásárhelyi professzort mint költőt egyébiránt rehabilitálni próbáló² Kocziány László (aki ennek megfelelően úgy véli, a kései latin disztichonok Kovásznai „életműve csúcát jelentik”³) Kazinczyval adja meg a választ még 1970-ben is, ugyanennek a szövegegységnek egy másik, későbbi variánsát idézve: „művei értékét illetően fordításaira ráillik Kazinczy súlyos bírálata: »... így bánni Ciceróval, mint ez a tudós, de ízetlen férfi bánt, az ugyan istentelenség».”⁴ A (Kovásznaihoz hasonlóan) Terentiuszt is fordító Maróti Egon szintén megállapítja, ezúttal a Kovásznai által lefordított preklaszikus komédiaszövegek kapcsán, hogy „maga a fordítás »nagyon középszerűen sikerült«, méghozzá közvetve ugyan, de Kocziányhoz hasonlóan ugyancsak hivatkozva Kazinczyra mint illetékes tekintélyre:⁵ a „nagyon középszerűen” szintagmát ugyanis Maróti Radó Antal 1883-as fordítástörténeti munkájából kölcsönzi, ahol a Kovásznait tárgyaló rövid bekezdés történetesen ugyancsak idézi Kazinczy a *Pályám emlékezete*-ben megfogalmazott elmarasztaló ítéletét.⁶

Az persze, hogy ez az álláspont megerősíthető egy ilyesféle minőségű tekintélyérvvel is, nem teszi az ezen álláspontnak megfelelő kijelentéseket automatikusan helytállóvá, a Kovásznai fordításszövegeit ért bírálatok ugyanis rendszerint olyan premisszákból indulnak ki, amely premisszák mint ezekre a szövegekre, a munkák keletkezésének körülményeire és létrehozásuk céljára vonatkozó állítások tarthatósága erősen kérdésesnek tűnik. Ennek megfelelően, mielőtt sor kerülhetne a két szerző, Kazinczy és Kovásznai tulajdonképpeni fordításszövegeinek és fordítói módszereinek tényleges egybevetésére, előljáróban megkísérelném röviden és nagy vonalakban felvázolni egyfelől Kovásznai valószínűsíthető fordítói és *oktatáselméleti* koncepcióját, illetve intencióit, másfelől a művek létrejöttének releváns kontextusát.

Kovásznai bírálói általában abból indulnak ki, hogy Kovásznai a művelt olvasó számára fordít, legalábbis a Cicero-szövegek esetében. Ami a Plautus- és a Terentius-komédiát illeti, ezekről Kocziány, példának okáért, – az előbbi jelenséggel analóg módon – azt feltételezi, hogy a vásárhelyi iskolai színjátszáshoz köthetőek (s Kovásznai csupán azért kénytelen latin forrásszövegek alapján dolgozni, mert nem sokkal korábban két eredeti munka bemutatása kisebb botrányhoz vezetett).⁷ Ez a megközelítés már abból a szempontból is problematikusnak mondható, hogy figyelmen kívül hagy egy lényeges mozzanatot: nem vesz tudomást az első két fordításkötet (a négy Cicero-munka és a két komédia) egyidejű megjelenéséről, annak ellenére, hogy úgy látszik: korántsem mellékes a két kötet bizonyos értelemben vett összetartozása. Erről nem is annyira az egyide-

2 KOCZIÁNY László, „Kovásznai Sándor (1730–1792)”, in KOVÁSZNAI Sándor, *Az ész igaz útján*, s.a.r., bev., jegyz. KOCZIÁNY László, 5–40 (Bukarest: Kriterion, 1970), 39–40.

3 *Uo.*, 35

4 *Uo.*, 31, vö. KAZINCZY, *Pályám...*, 699.

5 MARÓTI Egon, *Terentius Magyarországon* = P. TERENTIUS AFER, *Az élősdi*, ford., jegyz., tan. MARÓTI Egon, bev. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 216.

6 RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története: 1772–1831*, (Budapest: Révai testvérek, 1833), 44.

7 KOCZIÁNY, *i. m.*, 29–31.

jű megjelenés okán beszélhetünk, mint inkább azért, mert úgy fest, Kovásznai szöveg-szerűen is utal erre a *Két komédia...* programjellegű bevezetőjében (amely egyébiránt formáját tekintve egy, az ekkor nyolcéves Teleki Domokosnak, Teleki Sámuel fiának szóló ajánlás⁸). Az *Ajánló levélben* Kovásznai egyfelől hangsúlyozza az antik szerzők műveivel való, minél inkább közvetlen módon való szembesülés lényeges mivoltát az oktatási folyamat során („az [ujj, Német és Frantz] könyveket-is érteni kell; de a’ régieket sem kell el-hagyni [...]; kivált a’ régi Római [...] írásokat, a’ mellyekből az ujjak nagy részént származtak, és ha mi szépség vagyon benne, azoknak köszönhetik⁹”), másfelől kijelöl egy ötszerzős „kis kánont”, amely kánon szerzőinek munkái révén ez a közvetlen szembesülés megvalósulhat. Az öt szerző között Eutropius, „Cornelius” (gyakorlatilag bizonyosan Nepos), valamint Vergilius mellett ott találjuk *Terentiust és Cicerót* is.¹⁰

A két kötet megjelenése kontextusának ismerete nélkül persze a fentiekből kockázatos döntés lenne messzemenő következtetést levonni, és kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy Kovásznai alapjában véve csupán az ajánlás megszólítottjának javasol tanulmányi előmenetele szempontjából hasznosnak tekinthető olvasmányokat, ahogy azt Maróti feltételezi,¹¹ illetve a Cicero-művek átültetése révén is csupán Bethlen Zsuzsanna (Teleki Sámuel felesége) könyvtárát kívánja gyarapítani (ahogy ezt a kötet ajánlásában-előszavában állítja).¹² Érdeemes ugyanakkor figyelembe venni tények két, egymással szorosan összefüggő csoportját. Egyfelől a tizennyolcadik század második felében számottevő jelentőségű oktatási reformok több hullámával is számolhatunk: 1769-ben kezdődik meg a református felekezet iskoláira (így a vásárhelyi kollégiumra is) vonatkozó új, egységes tanterv, a *Methodus docendi* kidolgozása,¹³ mely folyamatban Kovásznai aktív szerepet vállal: egyebek mellett őt bízta meg a Főkonzisztórium egy latin grammatika „nyomdai előkészítésével” – Christophorus Cellarius (azaz Cristoph Keller) 1689-es grammatikájának Kovásznai által részben lefordított, részben átdolgozott változata végül *Christophori Cellarii Grammatica Latina Linguae Hungaricae Accomodata* címmel jelenik meg Kolozsváron 1771-ben.¹⁴ 1781-ben Mártonfi József összeállítja, II. József pedig jóváhagyja a korábbi tanrendekeket, így a *Methodust* is felülírni hivatott

8 KOVÁSZNAI Sándor, *Két komédia, mellyek közül az egyik Plautusból, a’ másik Terentiusból fordítatott Magyarra Kovásznai Sándor által*, I–VII (Kolozsvár: Kaprontzai Ádám, 1782), I.

9 *Uo.*, III.

10 *Uo.*, VI; az Ajánló levél tartalmára nézve lásd még bővebben: BOÉR Máté, „A mellékelt ábra. Egy feltételezett elméleti modell megvalósulása Kovásznai Sándor drámafordításain keresztül”, in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, 498–511 (Eger: Líceum Kiadó, 2016), 498–501.

11 MARÓTI, *i. m.*, 216.

12 KOVÁSZNAI Sándor, *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Cáoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a’ Scipio Álma*, Kolozsvár, Kaprontzai Ádám, 1782, I–II.

13 JUHÁSZ István, „Bevezetés”, in FOGARASI Sámuel, *Marosvásárhely és Göttinga*, 5–57 (Bukarest: Kriterion, 1974), 14.

14 KOLUMBÁN Vilmos József, *Backamadarasi Kis Gergely* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 2005), 68.

Norma Regiát.¹⁵ Ennek kapcsán három dolgot szükséges itt kiemelni: 1.) a *Norma* bevezetése jóformán azonnal komoly vitákat váltott ki, elsődlegesen a református Főkonzisztórium oktatásügyi illetékesei támadták, egyebek (példának okáért „katolikus” és „németbarát” jellege) mellett éppen azért, mert a latin auktorok műveinek teljes szövege helyett szemelvénygyűjtemények használatát írta elő.¹⁶ 2.) Vitás kérdés volt az is, hogy milyen latin grammatika használatát követelje meg az új tanterv – a protestáns oldal egészen 1783-ig a Kovásznai által átdolgozott *Cellarius*-grammatika mellett foglal állást (Emmanuel Alvarez *német nyelvre* lefordított grammatikáját pedig ezután is elutasítja).¹⁷ 3.) Mindezen protestáns szempontok érvényesülését leginkább a *Norma* bevezetésével kapcsolatos folyamatokat felügyelő felekezeti Commissio Mixta protestáns tagjai biztosíthatták – Teleki Sámuel, a reformátusok egyik delegáltja éppen 1781-ben csatlakozott a bizottsághoz,¹⁸ abban az évben, amikor (az egyébként is pártfogását élvező¹⁹) Kovásznai elkészíti feleségének és fiának ajánlott Cicero-, Terentius- és Plautus-fordításait. Mindezek alapján nem tűnik kizárhatónak, hogy az *Ajánló levél* koncepciójával, az ötszerzős kánonnal és formai, tartalmi,²⁰ sőt grammatikai szempontból is meglehetősen pontosnak és szorosnak mondható fordításszövegeivel Kovásznai voltaképpen ebben a vitában kísérelt meg állást foglalni, nézeteit Teleki figyelmébe ajánlva.²¹ Azon felül továbbá, hogy a Kovásznai által vallott elvek jól megfeleltethetők a chrestomathia-ellenes protestáns álláspontnak (s ráadásul a hibátlan precíziójú fordítás mellékelése az eredeti szöveghez az ilyesféleképpen fölöslegessé váló szemelvényező formához hasonlóan megkönnyíti a befogadást), egy számszerűsíthető bizonyíték is felhozható amellett, hogy a fordításszövegek és a kánon a *Norma*-ügyhöz köthetőek: a *Cellarius*-grammatika (accomodata-változatának) példaanyagán belül feltűnő a „kanonikus szerzők” túlsúlya. A 98 jelölt szerzőségű auktorból átvett példa közül 71, a teljes anyag mintegy 72%-a Cicero (21 példa), Terentius (16 példa), Vergilius (26 példa) vagy Nepos (8 példa) műveiből származik, míg a fennmaradó 27 példán 13 további szerző osztozik – következésképpen könnyen előfordulhat, hogy ezek a fordításkötetek eredeti funkciójukat tekintve tulajdonképpen afféle segédanyagok a latin nyelv oktatásához.²²

15 VULKÁN Vera Tünde, *Mártonfi József főigazgatói és cenzori működése*, Kolozsvár, 2013 [doktori disszertáció], 18, 21.

16 *Uo.*, 33.

17 *Uo.*, 37–38.

18 *Uo.*, 21.

19 KOCZLÁNY, *i. m.*, 29.

20 Lásd BOÉR, *i. m.*, 503–508.

21 Mindezekre vonatkozóan bővebben lásd BOÉR Máté, *Kútfők és reformok: Adalékok Kovásznai Sándor fordítói munkásságához*, Kolozsvár, 2015 [államvizsga-dolgozat; kéziratban], 16–26.

22 Bővebben lásd BOÉR, *Kútfők...*, 42–45.

2. A célszerszám – Függelék Cellariushoz

Amennyiben a fenti hipotézis (amelyet itt nem áll módomban ennél részletesebben kifejteni) valóban helytálló, Kovásznai eredendően arra törekszik, hogy az általa magyarra átültetett munkák lehetőség szerint minél több téren, s ami a leginkább lényeges: nyelvi-nyelvtani szinten is ekvivalensek legyenek a forrásnyelvi munkákkal, ez kielégítőnek mondható magyarázattal szolgál arra, hogy miért tűnhetnek Kovásznai fordításai esetlennek, szolgainak, ahogy a feltűnő latinizmusok viszonylag nagy számára is. Az pedig, hogy volt-e Kovásznainak „ízlése”, amint azt Kazinczy elvárta volna egy Cicero-fordítótól („tudós ember volt, de ízlése nem volt, ’s a’ ki nem ezt szerze a’ Cicero’ olvasása alatt [...], érdemli e a’ dicséretet hogy ismeri Cicerót?”²³), mint szempont nagyjából irreleváns. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy *ebben az értelemben* sikerültek tekinthetőek-e Kovásznai munkái, vagyis, hogy milyen mértékben mondhatóak Kovásznai fordításszövegei a forrásszövegekkel ekvivalenseknek.

Azt, hogy a Cicero-fordítások nyelvi megformáltsága mennyiben követi mindazt, amit az eredeti esetében láthatunk, illetőleg mennyiben képes szemléletesen visszaadni azokat a grammatikai szerkezeteket, amelyek a forrásnyelvi változatra jellemzőek, először a *Cato Maior (A’ Nagyobb Cáto, vagy A Vénségről-való Együtt-Beszélgetés)* kapcsán vizsgáltam. A *Somnium* tanulmányozásakor alapjában véve már a *Cató*val kapcsolatos felismeréseimből indultam ki (illetve azokat próbáltam meg ellenőrizni, kiegészíteni); ennek megfelelően mindenekelőtt ezeket az előzetes megállapításokat vázolnám föl. Két szerkezet típus esetében sikerült számottevő következetességgel jelentkező, rendszerszerű megfelelést megfigyelnem a két szöveg nyelvtana között: egyrészt a praeteritumot Kovásznai gyakorlatilag minden esetben vala segédigés igealakokkal adja vissza, olyasféléképpen ráadásul, hogy mindeközben az aspektussal is számol, azaz eltérő szerkezeteket használ az imperfectum és a perfectum praeteritumának visszaadására. Előbbi esetben jellemzően (találkozhatunk ugyanis néhány szórványos kivétellel, pl. a *con-sederant* megfelelőjeként megjelenő *ülnek-vala*²⁴) $\emptyset$ +valás, utóbbi esetben t+valás konstrukciókkal dolgozik (lásd például a *gerebam* az *intellegebatis*, a *videbantur* vagy a *solebant* megfelelőit: *tselekszem-vala*, *meg-értitek-vala*²⁵, *láttatnak-vala*²⁶, *szoktak-vala*²⁷ szemben az *accesserat*ot fordító *járuult-valához*²⁸ vagy a *no<ve>rat*ot fordító *esmérte-valához*²⁹ hasonló alakokkal). Másrészt megfigyelhető, hogy Kovásznai rendszerint feltételes módú igealakokkal fordítja a latin coniunctivust, általában ugyanakkor, az eredeti igeidők figyelembevétele nélkül (lásd példának okáért a *hallaná*,³⁰ *magát böltsnek tartá-*

23 KAZINCZY, *Pályám...*, 699.

24 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, 44.

25 *Uo.*, 54.

26 *Uo.*, 5.

27 *Uo.*, 12.

28 *Uo.*, 23.

29 *Uo.*, 29.

30 *Uo.*

ná,³¹ illetve *Consul vólna*³² alakokat, amely alakok az *audisset*, a *se sapientem profiteretur*, illetve az *esset Consul* szerkezeteket fordítják; kivételekkel persze itt is számolhatunk, pl. a *venissetnek* megfeleltetett *ment-vólna* igealak³³). A feltételes módot egyébiránt Kovásznai időnként más alárendelő szerkezetek (infinitivusos és participiumos konstrukciók) jelölésére is felhasználja (lásd például a *quaerenti* – *kérdené*,³⁴ valamint a *care-re sensu* – *ne vólna érzékenységek*³⁵ megfeleléseket), a coniunctivusos formák egy része helyén pedig az alakját tekintve a felszólító módra emlékeztető, szabályos magyar kötőmód jelenik meg (pl. a *látassanak* igealak³⁶). Elszórtan egyéb, szabályosnak tűnő megfelelésekkel is számolhatunk, de a perfectum praesensének -t jeles, volt segédigés szóalakokkal való visszaadása (például az *egybe-szerkesztette-vólt*, *egybe-alkotta-vólt*, *egybe-tsinálta-vólt*,³⁷ *mondottam-vólt*³⁸ formákat a *coagmentavit*, *construxit*, *conglutinavit*, illetve a *dixi* helyén) kevésbé tűnik következetesnek, és ugyanez áll a körülíró ragozást fordító alakokra is (*megmaradandó lészen*,³⁹ *elérkezendő vagyok*⁴⁰). Érthető, hogy az ez utóbbiakhoz hasonló alkalmi megfelelésekről a hasonló minőségű Terentius-fordítást kommentáló Maróti nem vesz tudomást, különös ugyanakkor, hogy míg a feltételes mód gyakoriságát helytálló módon latinizmusként értékeli, a valás alakok funkcióját nem ismeri fel, és afféle darabos archaizmusokként kezeli őket.⁴¹

Ami magának a *Somnium*nak a szövegét illeti, itt is hasonló mintázatokkal és megoldásokkal találkozhatunk. A praeteritum-igealakok visszaadása (mely igealakok gyakorisága egyébiránt a *Somnium* szövegében kisebb a *Cato* esetében tapasztaltnál) itt is valás konstrukciók révén valósul meg, és itt is megvalósul az imperfectum-perfectum szembenállás grammatikai eszközökkel történő jelölése a fent tárgyalt módon (lásd a *videbantur* – *tetszenek-vala* és *erat notior* – esméretesebb *vala* alakpárokat,⁴² illetve az *eramus locuti* – *beszélletünk-vala* megfelelést⁴³), míg a perfectum praesensét Kovásznai általában -t jeles vagy elbeszélő múlttal fordítja (lásd a *gyakorlották* szóalakat⁴⁴ a *coluerunt* helyén). A coniunctivus használatának érzékeltetésére szolgáló eszközök hasonlóképpen megegyeznek a *Cato* esetében megfigyelhetőekkel, annyi különbséggel, hogy úgy látszik, a *Somnium* esetében Kovásznai már nagyobb odafigyeléssel dolgozott, úgy tűnik ugyanis, hogy a két igeaspektus elkülönülésének jelölésére itt nagyobb gondot

31 *Uo.*

32 *Uo.*, 28.

33 *Uo.*, 41.

34 *Uo.*, 49.

35 *Uo.*, 34.

36 *Uo.*, 54.

37 *Uo.*, 49.

38 *Uo.*, 43.

39 *Uo.*, 46.

40 *Uo.*, 49.

41 MARÓTI, *i. m.*, 217.

42 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, 158, ill. 156.

43 *Uo.*, 156.

44 *Uo.*, 162.

fordít (a *venissem* megfelelője itt például *mentem-vólna*,⁴⁵ az *exclamasseté* és a *dixisseté* rendre *fel-kiáltott-vólna* és *mondotta-vólna*,⁴⁶ míg az *arbitraremuré tartanánk*, az *intuereré* pedig *néznénk*;⁴⁷ minthogy a *meminisset* imperfectum-tővel nem rendelkezik, a szóalak *emlékezékként* való lefordítása⁴⁸ mindennek nem mond szükségképpen ellent). Érdekes egyébként, hogy a már említett, a forrásszövegben több ízben felbukkanó *intuerert*, amely egy kötőmódban álló praeteritum-alak, Kovásznai először a praeteritummos szerkezeteknél alkalmazott módszerrel fordítja le – *nézék vala*⁴⁹ –, másodszor pedig coniunctivusként. Azt tapasztalhatjuk, ezenfelül, hogy Kovásznai nem egy esetben a szenvedő igenemet szenvedő igealakokkal (lásd a *demonstrari potest* – *mutattathatik*,⁵⁰ a *teneantur* – *foglaltassanak-bé*,⁵¹ *exagitur* – *gyötretessenek*⁵² megfeleléseket, de akár az igenéből – *interruptos* – fordított *elszakasztattak* alakot is;⁵³ az ellenpéldák persze szintén számosak), a participiumos konstrukciókat pedig (határozói) igeneves szerkezetekkel igyekszik visszaadni (egyebek – lásd az *accepti* – *evén* alakpárt⁵⁴ – mellett legalább egy ablativus absolutus-konstrukció esetében is: *quibus amputatis* – *a' mellyeket ki-vévén*⁵⁵).

A grammatikai precízió túl az is feltűnő, hogy Kovásznai szövege a jelek szerint, ahol csak lehetséges, a szórend szintjén is követni igyekszik az eredetit. Több ponton is számolhatunk kiterjedtebb szórendi egyezésekkel, nem csupán mondatok, hanem akár teljes szövegegységek szintjén is. Nem áll módomban itt közölni a forrásszövegek és fordítások ekkora léptékű szerkezeti egységei összevetésének eredményeit teljes terjedelmükben (a fordításszöveg harmadik, negyedik és nyolcadik része⁵⁶ példának okáért szinte hibátlan átfedést mutat ezen a téren az eredetivel), ugyanakkor a jelenséget szemléltetendő mindenestre kiemelnék egyetlen rövidebb mondatot a már említett negyedik részből:

[e]zt [hunc], mint [ut] úti társak [comites] követik [consequuntur], az egyik a Venus' [Veneris alter], a' másik a' Mercurius' [alter Mercurii] tsillaga [az eredetiben cursus; a fordítás itt nem pontos], és a' leg-alsó [infimoque] kerületben [orbe] a hold [Luna], a' nap-fényétől [radiis solis] világosítván [ascensa] forog [convertitur].⁵⁷

45 *Uo.*, 155.

46 *Uo.*, 157, ill. 166.

47 *Uo.*, 158, ill. 161.

48 *Uo.*, 155.

49 *Uo.*, 160.

50 *Uo.*, 167.

51 *Uo.*, 165.

52 *Uo.*, 168.

53 *Uo.*, 163.

54 *Uo.*, 155.

55 *Uo.*, 165.

56 *Uo.*, 158–161, 166–168.

57 *Uo.*, 161.

Érdemes mindehhez hozzátenni, hogy Havas László 1974-es fordítása távolról sem követi ennyire mereven a forrásszöveget: „Mint kíséző követi őt a Venus és a Mercurius csillagpályája. A legelső körben a nap sugaraitól izzó hold kering”;⁵⁸ egy további, a Kovásznai-féle szövegből vett példáért lásd az 1. ábrát.

„ <i>quaesivi</i>	<i>tamen</i>	<i>viveretne</i>	<i>ipse</i>	<i>et</i>	<i>Paulus pater</i>
„ <i>azt</i> kérdeztem	mind-azonn-által,	ha <u>élne</u> -é	ő,	és	az én atyám Paullus,
<i>et alii</i>	<i>quos</i>	<i>extinctos</i>	<i>arbitraremur.</i>	<i>Immo</i>	<i>vero,</i>
és mások,	a' kiket	<u>meg-hóltak</u> nak	<u>tartaná</u> nk.	Sőt inkább	biz',
<i>inquit,</i>	<i>hi</i>	<i>vivunt</i>	<i>qui</i>	<i>e corporum</i>	<i>vinculis</i>
ugy mond,	azok	élnek,	a' kik	a' testnek	köteleiből,
					mint valamely
<i>e carcere</i>	<i>evolaverunt;</i>	<i>vestra</i>	<i>vero</i>	<i>quae</i>	<i>dicitur vita</i>
tömlötzből,	ki-repülltek;	bennetek	pedig	a' mely	életnek <u>nevezet</u> ik, halál.”

1. ábra

Mindezen jellemzők jelentékeny mértékben megkönnyítik Kovásznai szövegének összevetését a latin nyelvű forrásmunkákkal, ennek folyományaként pedig feltételezhetjük, hogy a szöveg könnyebb megértését és a különböző latin szóalakok és szintaktikai szerkezetek magyar megfelelőinek azonosítását és a szerkezetek működés módjának kikapcsolását is kiválóan elősegíthették volna, ha használatba vették volna őket az oktatási folyamat során (véltetőleg) eredeti rendeltetésüknek megfelelő módon. Magáról a módszerről tudjuk (vagy legalábbis tudni véljük), hogy működött: nem Kovásznai volt az első vagy az egyetlen magyar fordító, aki ilyen jellegű segédanyagok létrehozásának céljából fordított le munkákat a klasszikus antikvitás latin szerzőitől. A tizenhetedik század végén, 1694-ben, illetve a tizennyolcadik elején, 1701-ben, Lőcsén két fordításkötete is megjelenik egy Balog György nevű tanárnak.⁵⁹ Balog Cicerót és Nepost fordít (olyan szerzőket, akik Kovásznai számára is jelentőséggel bírnak, ami alapján véve kevésbé meglepő: Cicero és Nepos nemcsak Kovásznainál, hanem általában véve is kanonikus iskolai szerzőknek számítanak, a *Ratio Educationis* is úgy emlegeti műveiket, mint a korábbi oktatásmodellek talán túlságosan is központi és hangsúlyos szerepet betöltő alapszövegeit⁶⁰), és fordításait az utókor nem értékeli sokkal többre, mint Kovásznai munkáit. Radó a fordításirodalom minőségbeli hanyatlásáról beszél a korszak kapcsán, amely korszakban Balog munkái is keletkeztek, s Balog Cicero-fordításait (ezek egyébiránt levelek) a „legsilányabb” fordítások közé sorolja (Toldy Ferenc véleményére és), az

58 M. TULLIUS CICERO *Válogatott művei*, vál., ford. HAVAS László (Budapest: Európa, 1974), 376.

59 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

60 Az 1777-iki *Ratio Educationis*, ford., bev., jegyz. FRIML Aladár (hely nélkül: Kath. Középiszkolai Tanáregyesület, 1913), 115.

elegancia, a finomság hiányára hivatkozva.⁶¹ Balog fordításai valóban nem elegáns munkák: a „fordítás *hűségében megfigyelhető igényességet* [...] a magyar nyelvű kifejezés igényességével nem tudta összeegyeztetni,⁶² Cicerója „*latinizmusokkal van tele, szó szerint adja vissza például az igeneves szerkezeteket vagy a consecutio temporumban használatos formák magyar megfelelőit*”.⁶³ A Balog fordításszövegeit feldolgozó és sajtó alá rendező Bartók István és Kecskeméti Gábor ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy (hozzátehetném, akárcsak, úgy tűnik, Kovásznai esetében) ezek csak látszólag hibák és gyengeségek: ezek a sajátosságok ugyanis a két fordítás „elkészítésének kitűzött céljával is magyarázhatók”: ezek „legfőbb célja bizonyára az volt, hogy a latin textus megértését [...] nemcsak tartalmilag, hanem – mindenekelőtt – grammatikailag” elősegítsék,⁶⁴ erre márpedig Balog szövege kiválóan alkalmasnak bizonyult, Neposát példának okáért (kisebbségi módosításokkal) egészen 1817-ig használták az iskolákban.⁶⁵

3. A mérce – Függelék Sallustiushoz

(Enyhe túlzással ugyan, de) elmondhatjuk tehát, hogy a korszak fordításiroldalmában számolhatunk egyfajta „régí paradigmatával”, melynek fordítói, Balog György, Kovásznai és talán mások is átültetik ugyan magyarrá a latin auktorok munkáit, de a két szöveg, az eredeti és a fordítás sosem lesz egyenrangú, a fordítás csupán szerény eszköz a magasabb presztízzsel felruházott eredeti megközelítéséhez. Tudjuk, hogy Kazinczy nemzedéke idegenkedik ezektől a munkáktól, érdemes ugyanakkor valamivel részletesebben is felmérni azt, hogy ez az újabb kulturális elit hogyan viszonyul ezen a vonulaton belül Kovásznai személyéhez és munkásságához, mielőtt szó esne a két szövegnek, a *Somnium* két változatának a viszonyáról.

Kovácsnai megítélése ezekben a körökben meglehetősen vegyes, vagy még inkább kettős. Mint tudóst általában elismerik, 1790-ben maga Kazinczy ír egy olyan levelet a *Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségének*, amelyben az ekkor már idős Kovásznait nevezi meg azon erdélyi tudományművelők egyikeként, akik alkalmasak lehetnének jó minőségű, magyar nyelvű tankönyvek megírására Szathmári Pap Mihály és Benkő József mellett,⁶⁶ Teleki László pedig 1819-ben hivatkozik Kovásznaira (mint a

61 RADÓ, *i. m.*, 19.

62 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Balog György Nepos-fordítása”, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 733. Kiemelés tőlem – B. M.

63 BARTÓK ISTVÁN, KECSKEMÉTI GÁBOR, „Balog György Cicero-fordítása”, in BALOG György *Cicero-fordítása*, gond., jegyz., tan. BARTÓK ISTVÁN, KECSKEMÉTI GÁBOR (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 709. Kiemelések tőlem – B. M.

64 *Uo.*, 710, vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 734.

65 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 735.

66 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2: 46; vö. KOCZIÁNY, *i. m.*, 36.

Janus-kommentárok szerzőjére) megkérdőjelezhetetlen autoritásként egy családtörténeti kérdés kapcsán.⁶⁷ Mint költőt már nem becsülik éppen ennyire: Kazinczy Gvadányival és Pálczival egyetemben marasztalja el egy levelében,⁶⁸ egy másikban pedig Dessewffy Józsefet inti óva attól, hogy Kovásznai verseit elolvassa; beszédeit ugyanakkor dicséri („olvasd meg a Kovásznai verseit nem, de az oratóiójt”).⁶⁹ Ennél lényegesebb, mindazonáltal az, hogy Kazinczy és Dessewffy hasonlóképpen vélekednek Kovásznai fordításairól is: utóbbi (1819-ben) egyenesen azon reményének ad hangot, hogy valaki majd újrafordítja a *De officiist* „Garvei lélekkel, mert a mi Kovásznaink stylusa ugyan nyúló, puffedt, mint a keletlen kovász”,⁷⁰ míg előbbi (jóval azelőtt ugyan, hogy nekilátna a *Somnium* lefordításának, és voltaképpen Sallustius kapcsán, de) azt írja magának Teleki Sámuelnek 1802-ben, tíz évvel a vásárhelyi professzor halála után, hogy „kértelen vagyok kivallani, hogy nékem a különbben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a Rómaiak fordításában”.⁷¹

Mindezek fényében kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy Kazinczy *Somnium*-fordítása igencsak kevés közös jegyet mutat Kovásznai szövegével, ez a feltevés azonban nem szükségképpen tekinthető helytállónak. Kétségtelen, hogy a praeteritum-alakokra és az aspektuskülönbségekre nem, a coniunctivusos formákra pedig másként érzékeny, mint Kovásznai: előbbieket hasonló mértékű következetességgel felelteti meg különféle magyar igealakoknak, mint Kovásznai a perfectum praesensét (a *prohibebat*ból példának okáért *tilta* lesz, a *locuti eramusból szólánk*,⁷² azonban elbeszélő múlttal fordítja a *conhorruit* is,⁷³ míg a *vincebantot*, amely idejét tekintve praeteritumos szóalak, *feliültákkal* fordítja⁷⁴). Ami pedig az utóbbiakat illeti, a fordítás során a coniunctivus visszaadására jellemzően csak ott használ feltételes módban álló alakokat, ahol ezt a mai nyelvérték is megengedné, a Kovásznainál jellemző pontos, de szokatlan megoldásokat viszont kerüli (így pl. a *nec esset principium quod gigneretur aliunde* megfelelője Kazinczynál a *nem volna kezdet, a mi másból származnék*, a *cum in Africam venissemet* viszont már *midőn Africába értemnek* fordítja⁷⁵). Nem kevésbé következetes ugyanakkor Kovásznainál a szenvedő alakok visszaadásában, ráadásul Kovásznaival ellentétben az esetek döntő többségében jövő idejű igével fordítja a forrásszöveg jövő idejű igealak-

67 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 16: 476.

68 KOCZIÁNY, *i. m.*, 6, 38.

69 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 15: 554.

70 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 16: 327.

71 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 2: 484.

72 M. T. Ciceróból *beszédék, levelek és Scipio' álma*, ford. KAZINCZY Ferenc (Budapest: Magyar Tudós Társaság, 1837), 211, ill. 209.

73 *Uo.*, 210.

74 *Uo.*, 212.

75 *Uo.*, 217, ill. 209.

jait (lásd például a *dicam* – *mondani fogok*,⁷⁶ *nascuntur* – *fognak születni*,⁷⁷ a *loquuntur* – *fognak [szólani]*)⁷⁸ alakpárokat), illetve általában az eredeti szórendjéhez is igyekeznek ragaszkodni (lásd 2. ábra).

„ <i>quaesivi</i> „kérdém		<i>tamen</i> mégis		<i>viveretne</i> ha él e		<i>ipse</i> ő maga		<i>et</i> és		<i>Paulus pater</i> az atyám Paullus,
<i>et alii</i> és a' többiek,		<i>quos</i> a' kiket		<i>extinctos</i> megholtaknak		<i>arbitraremur.</i> gondolunk.		<i>Immo</i> Sőt inkább,		<i>vero,</i>
<i>inquit,</i> ugymond,		<i>hi</i> azok		<i>vivunt</i> élnek,		<i>qui</i> a' kik		<i>e corporum</i> a' testnek		<i>vinculis</i> béklyóiból,
<i>inquit,</i> ugymond,		<i>hi</i> azok		<i>vivunt</i> élnek,		<i>qui</i> a' kik		<i>e corporum</i> a' testnek		<i>vinculis</i> béklyóiból,
<i>tamquam</i> mint valamely		<i>vero</i> pedig		<i>quae</i> a' mit		<i>dicitur</i> életnek		<i>vital</i> mondotok,		<i>mors est.</i> halál.”

2. ábra

Kazinczy (annak ellenére, hogy 1819-ben, jóval a *Somnium*-fordítás elkészülte után azt állítja, Ciceróval általában „sokkal szabadabban” bánik, mint Sallustiusszal, mint-hogy előbbiben „nincs annyi originalitás – a' nyelvre nézve”⁷⁹) meglehetősen formahű fordítása tehát némileg elüt ugyan Kovásznai munkájától, de a két *Somnium*-változat alapjában véve mégis meglepően sok tekintetben mutat hasonlóságokat. Mindennek azonban bizonyosan nem az az oka, hogy a két szerző fordítói intenciója megegyezik, még ha számos kérdésben hasonló álláspontot képviselnek is a jelek szerint: a fordítói munka során elkövetett „grammatikai botlások” Kazinczy szemében is „szenvedhetetlen piszkok”⁸⁰ és 1793-ban, nem sokkal Kovásznai halálát követően maga is fájjalja, hogy „a' Pápista Ifjúság [...] a' Görögök' 's Rómaiak' Klasszikusait csak nyomorúlt Chrestomathiából ismeri; a' Kálvinista pedig a' [...] régi Klasszikusokkal [...] meg nem ismerkedik”⁸¹ Ráadásul bizonyos értelemben mindketten hajlamosak a nyelv problémaköre felől közelíteni az antik auktorok munkáihoz, szemben példának okáért azzal a (szintén Cicerót fordító) Virág Benedekkel, aki mind Cicerót,⁸² mind Nepost elsődlegesen írásaik tartalma alapján ítéli meg és tartja nagyra, tekintet nélkül ezen tartalmak nyelvi hordozójának milyenségére (Nepos kapcsán példának okáért explicit módon bírálja egy levelében, ha úgy tetszik, a Balog Györgyöket, akik „Nepost [...] a' gyermekekre hagyták, és tsak a' szavakra, phrasisekre figyelmeztették”, nem pedig „a' nagy lel-

76 *Uo.*, 210.

77 *Uo.*, 215.

78 *Uo.*, 216.

79 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 16: 504.

80 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 2: 296.

81 *Uo.*, 297.

82 KAUFMANN Lajos, „A görög és római classicusok Kazinczy Ferencz levelezésében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 8 (1898): 271–341, 322.

külsőre, a hazafiságra, vagy... etc.”⁸³). Kazinczyt persze nem annyira a nyelvtan, (hanem a) mint (azt jóformán fölösleges itt külön hangsúlyozni) sokkal inkább a stílus problematikája foglalkoztatja: noha kevésbé jelentékeny szerzők munkáit (lásd a *Bács-megyei* esetét) fordítóként kész volt igencsak szabadon kezelni,⁸⁴ tudott dolog, hogy Kazinczynál elsősorban az „aesthetikai szempont” bír kiemelt jelentőséggel, „azért fordít, hogy [...] aesthetikai elvének, mely szerint a fordítás az eredetit teljesen pótolhassa, kivihető voltát bizonyítsa” (írják róla már a 19. század végén),⁸⁵ ami voltaképpen magyarázattal szolgál arra a precízióra, amellyel Kazinczy a *Somniumot* fordítja.

Ennél a felismerésnél, következőképpen figyelemre méltóbb az a körülmény, hogy az életművön belül elfoglalt helyét tekintve a Kazinczy-változat tulajdonképpen ugyanúgy egy olyan fordítói program részeként keletkezett, amely már keletkezése pillanatában eleve és eredendően csupán egyfajta alárendelt státuszt biztosít ennek a konkrét fordításszövegnek más szövegekhez képest, mint a Kovásznai-változat. Míg a Kovásznai-szövegek (így a Kovásznai-féle *Somnium*) esetében (is) fölérendelt szövegeként a mindenkori latin eredeti szövegével és a Cellarius-grammatikával számolhatunk, Kazinczy esetében ezt a szerepet egyfelől a „nyelvrontó” fordításszövegek (az Osszián-fordítás, Goethe, Sterne), másfelől (értelemszerűen) a Sallustius-fordítás töltik be. Egy Kis Jánosnak írt 1811-es levelében Kazinczyt azt fejtegeti, hogy kulcsfontosságú bármilyen fordítás esetében az eredeti stílusának minél pontosabb visszaadása, illetőleg a különböző forrásszövegek közötti, gyakran jelentékeny mértékű stílusbeli különbségek érzékeltetése – nem elfogadható tehát az, hogyha a fordító úgy szólaltatja meg példának okáért Sallustiuszt, mint „egy Párizsi Conversatiók tonusában gyakorlott szépbeszélőt”,⁸⁶ akkor sem, ha a fordítói munka végeredménye ilyesféleképpen kissé „szokatlanak”⁸⁷ fog hatni. Ez bizonyos forrásmunkák természetéből adódóan jobbra elkerülhetetlen, ahogy elkerülhetetlen a nyelvrontó illetlenség vádjának megfogalmazódása is ilyen esetekben, ha a fordító – Margócsy Istvánnak az Osszián-fordításra alkalmazott megfogalmazásaival élve – az ismertetett elv mentén „megtartja az idegenség távolságát, s nem kívánja [...] eliminálni a különlegességet”.⁸⁸ (Ha hihetünk mindannak, amit leveleiben állít,) Kazinczynak éppen ezért van bizonyos értelemben *szüksége* Ciceróra, illetőleg a Cicero-fordításokra: egyrészt hivatkozási alapként – „legutóbbi dolgozásaimat”, írja 1816-ban néhány a *Somnium*nál korábbi Cicero-átültetése (az *In Catilinam*, a *Pro Milone* és a *Pro Marcello*) kapcsán, „úgy fordítom, mint [Ossziánt, Egmontot, Yorickot] fordítottam [...] ’s megkérdem tőlök, hogy Osszián másként van-e fordítva”,⁸⁹

83 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 3: 49.

84 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 210–211.

85 KAUFMANN, *i. m.*, 322.

86 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 9: 120.

87 vö. MARGÓCSY István, „Kazinczy Osszián-fordítása posztmodern szemmel”, *Irodalomtörténet* 90, 4 sz. (2009): 413–427, 417.

88 *Uo.*, 424.

89 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 14: 197–198.

minthogy „a’ mi Magyarjaink előtt Sallust és Ciceró, ’s a’ Deák nyelv ismeretesebb lévén mint Osszián és a’ poetai nyelv, csudálkozni fognak, hogy én nyelvrontó itt kevésbé vagyok, mint amott”.⁹⁰ Más szóval azért, hogy érzékeltesse: a mindegyik munka esetében *azonos fordítói technika* a forrásszöveg idegenségének mértékétől függően eredményezhet botrányosan „szokatlan” és visszafogottan „otthonos” szövegeket egyaránt –, másrészt egyfajta kontrasztképző háttérelmként, amely az azonosság helyett éppen-hogy a különbözőséget teszi hangsúlyossá: „[a franciáknál] Sallust úgy szól mint Cicero, ’s Cicero mint Sallust; ez pedig csak nem jól van így”, írja Kazinczy Cserey Miklósnak 1820-ban, „ezért fogom egyszerre kieresztetni Sallustot és Cicerónak [beszédeit] ’s a’ Scipio’ álmát” – hogy a „szabadabb magyarsággal” fordított Cicero kiemelje és még inkább láthatóvá tegye a fontosabb Sallustius (akinek a szövegére „sok ember azt fogja mondani, hogy nem érti, bár magyarul van”⁹¹) stiláris másságát. (Más kérdés, hogy Kazinczynak végül is nem sikerült végrehajtania tervét, habár mindenféleképpen tanulságosnak mondható a történet végkifejlete: sokat elárul arról, hogy mennyivel hatékonyabban működő intézményi háttér állt Kazinczy mögött annál, amihez Kovásznai egyáltalán hozzáférhetett volna. Míg a Kovásznai-tanítvány Aranka György Nyelvmívelő Társasága csupán ígéretet tesz 1793. X. 3-ai jegyzőkönyvében a fordító Kovásznai „szebb darabjainak” posztumusz kiadására,⁹² addig Kazinczy halála után a Magyar Tudós Társaság valóban megjelenteti 1834-ben az akkor még kiadatlan Sallustius- és Cicero-szövegeket⁹³).

Végső soron

„Fordításokra ne ereszkedjél [...]; abba nem fogod hagyhatni, ’s örökké fordító maradsz mint Báróczy és én”, írja 1815-ben Bölöni Farkas Sándornak Kazinczy. Mégis, az eddigiekben tárgyaltak fényében aligha mondhatjuk meglepőnek, hogy dacára ennek a kissé keserű portrénak, amelyet Kazinczy magáról rajzol, ha csak az antik auktoroktól fordított munkáit tekintjük, úgy tűnik, szemben Kovásznaival, aki *fordít*, Kazinczy jellemzően inkább csak *újralfordít*. Az első magyar Plautus- és Terentius-fordítás, a *Cato*, a *Laelius*, a *De officiis* első, a *Paradoxa Stoicorum* első és sokáig egyetlen fordítása mind az alapjában véve célszerszámok kialakításán dolgozó vásárhelyi professzor munkái.⁹⁴ Mi több, jöllehet, a *Somnium Scipionis* Révai-féle változata Miller Jakab Ferdinánd neve alatt két évvel korábban jelent meg,⁹⁵ mint a Kovásznai-féle változat, a Cicero-kötet

90 *Uo.*, 190.

91 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 17: 50.

92 KOCZIÁNY, *i. m.*, 262–263.

93 Lásd GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka* (Budapest: MTAK, 1993), 14.

94 „Az ókori görög és latin irodalom Magyarországon”, összeállította HORVÁTH J. József, in *Ókori lexikon*, szerk. PECZ Vilmos, bev. RITÓÓK Zsigmond, <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/index.html>, Arcanum Adatbázis Kft., 2002.

95 SZINNYEI, *i. m.*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

előszava arra enged következtetni, hogy Kovásznai erről a változatról nem tudott. Kovásznai ugyanis olyan könyvként ajánlja munkáját Bethlen Zsuzsannának, „a’ mely sohol egyébűtt még eddig nem vólt meg”.⁹⁶ Kazinczyt viszont a minél tökéletesebb, irodalmi igényességgel megformált alkotás létrehozásának szándéka mozgatja, s így folyton visszanyúl, finomít, újradolgoz. Nemcsak *Somnium*-fordítása esetében számolhatunk előzményszövegekkel: Sallustius kapcsán maga Kazinczy jegyzi meg, hogy „a’ hol lehetett”, Szentgyörgyi Gellért fordítását „dicsekedve” követte⁹⁷.

Ezzel együtt ugyanakkor és a két eltérő felfogásból eredő, nyilvánvaló különbségek ellenére a két szöveg a két szerzői életműben elfoglalt hasonló (alárendelt) helyzetét és általában véve hasonló funkcióját (mindkét szövegről elmondható, hogy csupán érvként szolgáltak egy nagyobb léptékű vitában), illetőleg azt a gondos precíziót tekintve, amellyel a két fordító kidolgozta munkáját, végső soron talán megállja a helyét az az állítás, hogy Kovásznai és Kazinczy *Somnium Scipionisa* bizonyos tekintetben rokon művek, és nem csak a közös ős révén.

---

96 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, I.

97 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 18: 295.